

מפולים למדינה: השתנות פני העיר בסוריה בשלהי העת העתיקה ובתקופה המוסלמית המוקדמת*

היו קנדי

המעבר מן הפולים של העת העתיקה למדינה האסלאמית היה תהליך ארוך והדרגתי של הסגלה לסגנון חיים שבעצמו הלך והשתנה, לתפיסה שונה של חוק, מנהל, ואסתטיקה, ללחצים כלכליים ולמגמות תרבותיות. מסורת החיים העירוניים לא הופרה ולא התנוונה עם הופעת האסלאם במזרח התיכון, אלא המשיכה ברציפות. עם זאת, פני העיר השתנו ללא הכר: התאטרון, האגורה ומבני הציבור המונומנטליים נעלמו מן הנוף, רחובות העמודים הרחבים הפכו לסמטאות צרות ומתעקלות ובתי המרחץ נבנו בתבנית חדשה. מסגדים הופיעו והחלו למלא את התפקידים הדתיים, הפוליטיים והחברתיים של האגורה, הכנסיה ושאר מבני הציבור ששירתו את העיר הקלאסית.

* Hugh Kennedy, 'From *Polis* to *Madina*: Urban Change in Late Antique and Early Islamic Syria', *Past and Present* 106 (1985): 3-27. שיטת רישום ההפניות הביבליוגרפיות במאמר זה נותרה נאמנה למקור. תודתנו לפרופ' קנדי על עזרתו בהשגת זכויות התרגום מאנגלית. (הערת מערכת).

מאמר זה הוצג לראשונה בסימפוזיון האביב במרכז ללימודים ביוזנטיים (Centre for Byzantine Studies) של אוניברסיטת ברמינגהם, ואני אסיר תודה לפרופסור אא"מ בראייר (Bryer) על ההזדמנות שנתן לי להציגו. בנוסף לכך, ברצוני להביע את תודתי לד"ר עדנאן אלבח'ית (al-Bakhit) מאוניברסיטת ירדן על שאפשר לי להשתתף בכנס שנערך בשנת 1983 בנושא ההיסטוריה של בָּלָאד אל-שאם. כמו כן, חובה נעימה היא לי להכיר תודה על המענק שקיבלתי מה-Small Humanitarian Research Fund של האקדמיה הבריטית, שאפשר לי לנסוע לסוריה ב-1982. בנוסף למקורות המודפסים המוזכרים בהערות השוליים, לתועלת רבה היו לי שיחות שקיימתי עם ד"ר פ' זיאדין (Ziyadine) ממחלקת העתיקות של ירדן, עם ד"ר מ' גאווליקובסקי (Gawlikowski) מהמשלחת הפולנית לגרש ועם ד"ר ג' טייט (Tate) מהמכון הצרפתי לארכאולוגיה של ביירות (Institut français d'archéologie de Beyrouth). שלמי תודה מיוחדים לד"ר ג' בושר (Bowsher) מהמשלחת הארכאולוגית הבריטית לגרש על שהראה לי את העבודה שנעשתה לאחרונה באתר, ולד"ר פ' מגדלינו (Magdalino) מאוניברסיטת סנט אנדרווס על שפתח לי צוהר אל עולם ההגיוגרפיה הביזנטית.

הספרות העוסקת בערים במזרח הקרוב בשלהי העת העתיקה רבה מדי מכדי שאפשר יהיה לסכמה כאן. לדיון כללי בשינוי ובהמשכיות במהלך התקופה, ראו A. Kazhdan and A. Cutler, "Continuity and Discontinuity in Byzantine History", *Byzantion*, lii (1982), pp. 429-78. לאדריכלות

התרבות הקלסית הייתה עירונית ביסודה, במובן זה שהשלטון התנהל מן הערים, המעמדות הגבוהים גרו בהן, ולאחר המאה הרביעית גם המנגנון הכנסייתי שם שם את מושבו. חשיבותן הפוליטית והחברתית של הערים השתקפה בהקפדה היתרה על תכנון ועיצובן. עקרונות עיצוב הערים התגבשו והלכו החל בתקופה ההלניסטית ואילך והם משמשים השראה למתכנני ערים מאז ועד היום.¹ העקרונות המרכזיים בתפיסת העיר היו: פרישה מסודרת של רחובות מרוצפים ורחבים, שבשוליהם, לעתים קרובות, טורי עמודים (סטווים) ואכסדראות מפוארים; מרחבים מלבניים פתוחים של פורומים ואגורות; ומבנים ציבוריים מונומנטליים: תאטראות, מרחצאות, בזיליקות ומאוחר יותר – כנסיות. עקב הקשיים הפוליטיים שפקדו את האימפריה המערבית החל במאה השלישית, הלכו הערים במערב העולם הרומי, למעט באזורים מסוימים באיטליה, ואיבדו את חזותן הקלסית. חלקן ננטשו, רבות אחרות נסוגו אל תוך אזור צר ממדים ומבוצר שממנו יכלו התושבים להגן

הבינוטית בכלל, ראו C. Mango, *Byzantine Architecture* (New York, 1979). לעניין הערים, ראו C. Foss, ;D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert* (Munich, 1969). "The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity", *Eng. Hist. Rev.*, xc (1975), pp. 721-47. C. Foss, ;C. Foss, *Byzantine and Turkish Sardis* (Cambridge, Mass., 1976). G. Ephesus after Antiquity (Cambridge, 1979). על אנטיוכיה בשלהי העת העתיקה, ראו W. Liebeschuetz, *Antioch* (Oxford, 1972); Downey, *Antioch in Syria* (Princeton, 1961). על גורל המרחצאות והתאטראות בקונסטנטינופול, ראו C. Mango, "Daily Life in Byzantium", *Jahrbuch für österreichischen Byzantinistik* (1981), pp. 337-53. פוסט-קלסיות, ראו C. Bouras, "City and Village: Urban Design and Architecture", *Jahrbuch für österreichischen Byzantinistik* (1981), pp. 611-53.

הדיון בעיר המוסלמית המוקדמת פחות מקיף, ויש להישמר מפני שימוש לא ביקורתי בעדויות מאוחרות יותר לגבי העיר המוסלמית 'המסורתית' בכל הנוגע לתקופה המוקדמת. להקדמה טובה המלווה בביבליוגרפיה מלאה, ראו E. Wirth, "Die orientalische Stadt", *Saeculum*, xxvi (1975), pp. 43-94. K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, 2 vols (Oxford, 1932-40) ממקורות כתובים מופיעות בתוך S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, 4 vols. (Berkeley, 1967-83), iv, pp. 1-105. J. Sauvaget, "Le plan antique de Damas", *Syria*, ;J. Sauvaget, *Alep* (Paris, 1941) ;plan de Laodicée-sur-Mer", *Bulletin d'études orientales*, iv (1934), pp. 81-116. J. Sauvaget, "Le plan antique de Damas", *Syria*, ;J. Sauvaget, *Alep* (Paris, 1941) ;plan de Laodicée-sur-Mer", *Bulletin d'études orientales*, iv (1934), pp. 81-116. J. Sauvaget, "Le plan antique de Damas", *Syria*, ;J. Sauvaget, *Alep* (Paris, 1941) ;plan de Laodicée-sur-Mer", *Bulletin d'études orientales*, iv (1934), pp. 81-116.

1 לתכנון ערים בעולם הקלסי, ראו J. B. Ward-Perkins, *Cities of Ancient Greece and Italy* (New York, 1974). A. N. Barghouti, "Urbanization of Palestine and Jordan in Hellenistic and Roman Times", in A. Hadidi (ed.), *Studies in the History and Archaeology of Jordan* (Amman, 1982).

על עצמם, מאחר שהמדינה שוב לא יכלה לעשות זאת למענם. השינוי בעיצוב השתקף באופן המעמד החברתי והפוליטי; השררה והממון העתיקו משכנם לחווה הכפרית ואל הווילה שמחוץ לעיר, ומשם אל המנזר, אל האחווה הפאודלית ואל הטירה. האנדרלמוסיה הפוליטית והדעיכה הכלכלית הרסו למעשה את הערים הקלסיות של אירופה המערבית. גורלן של הערים בחלק המזרחי של האימפריה היה מנוגד ניגוד חריף לגורל הערים במערב. כאן המשיכו חיי העיר כתבניתם באין מפריע, ודווקא המאות הרביעית והחמישית שהיו עדות לדעיכת כלכלת הערים במערב, היו תקופה של שגשוג לא מבוטל במזרח, במיוחד בסוריה, שהשרידים הארכאולוגיים שנחשפו בה מעידים על התרחבות היישוב העירוני בכמה אזורים. גם הופעת האסלאם, החל בשנת 632, לא קטעה את הרצף הזה. ערים מסוימות דעכו, קרנן של אחרות עלתה, אך רצף חיי העיר נמשך; השכבות החברתיות המבוססות המשיכו לגור בערים ולהשפיע השפעה פוליטית מתוכן.² עם זאת, באופן פרדוקסלי, המשך הפעילות הפוליטית והחברתית לא הביא את המשך דומה בעיצוב האדריכלי ותכנון הערים, גם לא בערים כמו דמשק, ירושלים וחלב, שבהן המשיכו החיים העירוניים והפעילות הכלכלית להתקיים באותם אתרים כמקודם. את רחובות העמודים הרחבים ביתרו מבנים פולשניים, בתים וחנויות והם הפכו את העורקים המפוארים של התרבות הקלסית לסמטאות צרות ועקלקלות; האגורה הפתוחה ורחבת הידיים, שהייתה אתר של שווקים והתכנסויות, נעלמה. את מקומם של הבניינים המונומנטליים שהיו מסימני ההיכר החשובים של העיר הקלסית, תפסו המסגד והחמאם. למרות שחיי העיר נמשכו עברה הסביבה הבנויה שינוי עמוק וארוך טווח. המאמר שלפנינו מבקש לבחון שני היבטים של התהליך הקשורים זה בזה. ראשית, נבקש לבחון את הכרונולוגיה של התמורות, ובמיוחד לגלות באיזו מידה הן קדמו לכיבוש המוסלמי של שנות השלושים של המאה השביעית ועד מתי הן המשיכו להתקיים אחריו. שנית, נבקש להציע כמה סיבות אפשריות לתמורות הללו. הסוגיה המרכזית היא באיזו מידה ניתן לייחס את השינויים לכך שהאסלאם תפס את מקומה של הנצרות כדת של הקבוצות החברתיות הדומיננטיות או, במילים אחרות, האם העיר המסורתית במזרח התיכון, המדינה, היא תולדה של התאסלמות החברה? האם ניתן לכנותה 'העיר המוסלמית', או האם היא תוצר של שינויים חברתיים וכלכליים ארוכי טווח יותר שהדת החדשה שהופיעה הייתה רק אחד מהם?

2 לנושא הערים המוסלמיות של סוריה, בנוסף לחיבורים של Sauvaget שהוזכרו לעיל, ראו N. Elisséef, "Damas à la lumière des théories de Jean Sauvaget", in A. Hourani and S. M. Stern (eds.), *The Islamic City* (Oxford, 1970), pp. 157-77; N. Elisséef, "Hims" and "al-Ladhikiyya", and O. Grabar, "al-Kuds", in *Encyclopaedia of Islam*, 2nd edn. (Leiden, 1954-).

נחקר את התהליכים הללו באזור אחד של האימפריה הביזנטית - הפרובינציות שבמזרח אגן הים התיכון. אזורים אלו כונו במאה השישית סוריה I ו-II, פניקיה I ו-II, פלשתינה I, II ו-III וערב; האזור יכונה פשוט 'סוריה'. זהו אזור שהמקורות הספרותיים והארכאולוגיים המעידים עליו עשירים דיים כדי לתת לנו מושג לגבי טיבן של התמורות, למרות שנכלול בדיון גם חומר מחוץ לאזור, בעיקר מן הערים הגדולות של אסיה הקטנה, אפסוס וסרדיס. באזור זה, בניגוד לאסיה הקטנה, המשיך היישוב העירוני במשך כל תקופת ראשית ימי הביניים, דבר המעיד על מגמות ארוכות טווח.

במחצית המאה השישית, עדיין הייתה התפיסה הקלסית של העיר והסדר העירוני חיה ופועמת. בחיבורו 'על הבניינים', מתאר פרוקופיוס את בנייתה מחדש של אנטיוכיה בידי יוסטיניאנוס לאחר הכיבוש הפרסי בשנת 540: 'הוא תכנן אותה עם סטווים ואגורות, חילק את כל גושי הבתים באמצעות רחובות וחפר תעלות מים, מזרקות ומערכות ביו, ועל כל אלה תפארתה של העיר עתה. הוא בנה לה תאטראות ובתי מרחץ, ועיטר אותה בכל המבנים האחרים המעידים על עושרה של עיר'.³

אין לראות בתיאורו של פרוקופיוס תמונה גאמנה לחלוטין של העיר הסורית במחצית השנייה של המאה השישית. במובנים רבים הייתה בנייתה מחדש של אנטיוכיה בבחינת השהיית הקץ, ואפשר שלא הייתה כה מוצלחת כפי שהמחבר היה רוצה שנאמין. מסתבר לנו מתוך עדויות ארכאולוגיות שרחוב העמודים הראשי אכן נבנה מחדש, גם אם בקנה מידה קטן יותר, אך החפירות לא הראו שהתאטראות ובתי המרחץ שוקמו. לאור הנסיבות אין זה מפתיע שניתנה עדיפות לשיקום חומות העיר, ולא ברור עד כמה חזרה העיר, אם בכלל, לדפוס חייה המסורתיים. באזורים אחרים של סוריה, אפילו לגרסתו של פרוקופיוס, לא עשה יוסטיניאנוס אלא גיסיונות קלושים בלבד לשמר את מבני הציבור שבהם התקיימו חיי הפוליס. נמסר שבמצודת הגבול המרוחקת סירסוזיום שעל נהר פרת הוא בנה מחדש את המרחצאות, ואילו בעיר סרגיופוליס (רוספה) - שהייתה מוקד עלייה לרגל - בנה סטווים ובתים ואת חומות העיר. בכל מקום אחר הצטמצמה הבנייה שיזם לבניינים דתיים ולביצורים, ואפילו בערים כמו קירוס ותדמור (פלמירה), אשר נאמר עליהן שהוא שיקם אותן אחרי שנחרבו, לא נבנו יותר מאמצעי הגנה, ובמקרה של סירוס גם מערכת הובלת מים משופרת למקרה של מצור על העיר.⁴ אין כל עדות לתחיית חיי העיר במתכונתם הקלסית בימי שלטונו של יוסטיניאנוס.

3 Procopius, *Buildings*, ed. and trans. H. Dewing (London, 1940), pp. 170-1.

4 R. Stillwell, *Antioch-on-the-Orontes* (Princeton, 1934-52); J. Lassus (ed.), *Les portiques d'Antioche* (Princeton, 1977).

5 Procopius, *Buildings*, pp. 156-9, 174-7.

בעוד בניית מבנים חדשים הייתה נדירה מאוד במהלך המאה השישית, קשה לקבוע עד כמה תוחזקו מבנים ציבוריים קלסיים קיימים או עד כמה השתמשו בהם.⁶ גורלם של תאטרות קלסיים הוא דוגמה טובה למהות הבעיה. בכל הערים הקלסיות החשובות בסוריה היה לפחות תאטרון אחד,⁷ ובהרבה מהן – כמו בפילדלפיה (עמאן) ובגרסה (גרש) – שניים, והקטן שימש אולי לישיבות מועצה.⁸ ככל הידוע, התאטרון האחרון שנבנה בסוריה, הוקם בידי הקיסר פיליפוס הערבי באמצע המאה השלישית לשם האדרת מקום הולדתו – פיליפופוליס שבחבל חוראן, ועד ימיו של יוסטיניאנוס כבר מלאו לו שלוש מאות שנה. בניגוד לדבריו של פרוקופיוס, אין כל עדות ארכאולוגית לשיקום תאטרות בהיקף גדול בסוריה במאה השישית. ידוע לנו שחלק מן התאטרות ננטשו. במהלך התקופה הביזנטית פלשו מבנים קטנים אל שטח התאטרון שבעיר פלה, אחת מערי הדקאפוליס,⁹ ואילו בקיסריה שבפלשתינה שולב התאטרון במערך ביצורים חדש, ככל הנראה בתקופה הביזנטית המאוחרת.¹⁰ קיימת עדות ספרותית המורה על כיוון דומה. בשנת 502 ביטל הקיסר אנסטסיוס את חגיגות האביב בתאטרון באדסה, ככל הנראה בעקבות עמדתם של אנשי כנסייה דוגמת יעקב איש סרוג, אשר הוקיע את המופעים כ'מחולות, ספורט ומוזיקה, הצגות, סיפורי בדים, תורות המשבשות דעתו של אדם, דברי שירה שקריים, צלילים טורדניים ומבולבלים, מנגינות שמטרתן לפתות ילדים, פזמונים ערוכים היטב ושובי לב, זמירות מתוחכמות, שירי תפלות שהולחנו

6 על קיומה של המשכיות במאה השישית הסכים ק' פוס (Foss), ובמידה פחותה ממנו ד' קלוד (Claude), אך קיימות מעט מאוד עדויות מפורשות, והידע שלנו על אודות חיי העיר במחצית השנייה של המאה השישית זעום. דאוני (Downey) מדבר על דעיכה ברורה בפעילות עירונית באנטיוכיה אחרי שנת 540 (Antioch in Syria, pp. 557-9), ולעניין זה ראו H. Kennedy, "The Arab Conquest of Syria and Arabia", in John F. Haldon and T. A. Koumoulides (eds.), *Perspectives in Byzantine History and Culture*, Amsterdam: A. M. Hakkert, 1985, שם נטען שהמחצית השנייה של המאה השישית מצטיינת בשינויים מהותיים בכלכלה ובחברה של סוריה הביזנטית.

7 על התאטרות בסוריה, ראו E. Frézouls, "Recherches sur les théâtres de l'orient syrien", *Syria*, xxxvi (1959), pp. 202-8, וגם: xxxviii (1961), pp. 54-86.

8 שם, עמ' 85-86.

9 R. H. Smith, A. McNicoll and J. B. Hennessy, "The 1980 Season at Pella of the Decapolis", *Bull. Amer. Schools of Oriental Research*, ccxlv (1981), pp. 17-21.

10 R. C. Wiemken and K. G. Holum, "The Joint Expedition to Caesarea Maritima, 8th Season, 1979", *Bull. Amer. Schools of Oriental Research*, ccxlv (1981), p. 29; W. E. Kaegi, "Some Seventh-Century Sources on Caesarea", *Israel Exploration J.*, xxviii (1978), pp. 177-81.

כאיוולתם של היוונים.¹¹ לנוכח דעת קהל שכזאת, אין זה סביר שהתאטרון באדסה שרד את ביטול חגיגות האביב. סיפור חייו של הקדוש שמעון סטיליטס הצעיר, * אשר חי סמוך לאנטיוכיה בשלהי המאה השישית, מלמד אותנו רבות על היבטים שונים של חי העיר, אך אין בו כל זכר לתאטרון או למופעי תאטרון.¹² ברם, היו יוצאים מן הכלל. בסיפור חייו של הקדוש שמעון השוטה, מאת לאונטיוס מניאפוליס, * אנו זוכים לתיאור מוחשי וצבעוני של חי העיר באַמְסָה (חמס) בסוף המאה השישית.¹³ הוא מספר על המשך חי העיר בתחומים רבים – שווקים, בתי מרחץ, בתי זונות, מסבאות ותאטרון. לא זו בלבד שהתאטרון המשיך לשמש להופעות – הופעות מסוג שאיש מבין אבירי המוסר הנוצרי לא היה נותן להן את ברכתו – אלא שאגודות תאטרון המשיכו לפעול, למרות שתפקידן וחשיבותן אינם ברורים מתוך הטקסט.¹⁴ הפלישות הפרסיות בראשית המאה השביעית כנראה שמו קץ לכל מופע שעוד שרד בתאטראות. הפרסים העדיפו מיני ספורט הקשורים ברכיבה על סוסים, כפי שמרמזות קורות שערי הפולו שנתגלו בהיפודרום של גרסה. מסורת מרוצי הסוסים נמשכה בתקופה המוסלמית, ובכמה מן הערים המוסלמיות הקדומות היו מסלולי מרוצים, אך אין עדות לכך שבתום העת העתיקה שרדו מופעים ציבוריים מסוג אחר.¹⁵ אחרי הכיבוש המוסלמי, ננטשו התאטראות, הוחרבו (כפי שיש להניח שקרה לתאטרון באמסה שהקדוש שמעון השוטה הופיע בו, מאחר שלא נותר ממנו זכר), הוסבו למבצרים (Bostra) או הוסבו לצרכי שימוש יצרני (כמו בגרסה, שם נתגלו לאחרונה

11 צוטט אצל J. B. Segal, *Edessa, the Blessed City* (Oxford, 1979), pp. 163-5.

* שמעון סטיליטס (מ' 459) היה נזיר סגפן, כנראה ראשון נזירי העמודים (סטילוס – עמוד ביוונית). בעקבות חיזיון החליט להקדיש את חייו לישו והפך לנזיר. כעבור זמן ספק גורש ממנזרו ספק נטש אותו, בנה עמוד וחי בראשו. בהמשך בנה עמודים גבוהים יותר ויותר וישב עליהם כבול לשרשרת. לאחר מותו הוקמה כנסייה סביב העמוד האחרון שלו (קלצת סמָעָאן, ממזרח לחלב). שמעון סטיליטס הצעיר (מ' 596) היה נזיר מאנטיוכיה, שנכנס למנזר בעודו ילד. הביוגרפיה שנכתבה על אודותיו דומה מאוד לזו של שמעון סטיליטס 'הזקן'. מספרים כי גם הוא התבודד על עמוד מגיל צעיר מאוד (הערת המערכת).

12 *La vie ancienne de s. Syméon Stylite le jeune, 521-592*, ed. P. van den Ven, 2 vols. (Subsidia hagiographia, xxxii, Brussels, 1962-70).

* שמעון השוטה (Salus) היה נזיר מתבודד שחי בחמס במאה השישית. הוא זכה לכינוי "שוטה" משום שהעמיד פני טיפש כדי למלא את האידאל של השפלה עצמית. את סיפור חייו של שמעון זה כתב לאונטיוס, שכיהן כבישוף של העיר ניאפוליס בקפריסין במאה השביעית (הערת המערכת).

13 *La vie de Syméon le fou*, ed. A. J. Festugière (Paris, 1974).

14 שם, פרקים xvi, xxii, xxxv.

15 C. H. Kraeling, *Gerasa, City of the Decapolis* (New Haven, 1938), pp. 86, 97. למרוצי סוסים בתקופה המוסלמית המוקדמת, ראו את ההפניות למקורות ספרותיים אצל M. M. Ahsan, *Social Life under Abbasids* (London, 1979), pp. 243-9.

בתאטרון הצפוני כמה תנורי קדרים אִמִּים מעניינים).¹⁶ אין ספק שעם הכיבוש המוסלמי הקיץ הקץ על התאטרון הקלסי, אך העדויות מצביעות על כך שראשית שקיעתו הייתה מוקדמת בהרבה.¹⁷

בתי המרחץ היו בין המתקנים החשובים לרווחת הציבור בעיר הקלסית, כפי שמבהיר פרוקופיוס. ההיסטוריה של בתי המרחץ הציבוריים אולי לא זכתה לתשומת הלב הראויה, שהרי המבנים הללו היו מרכיב חיוני בחברה העירונית של התרבות הקלסית ושל העולם המוסלמי גם יחד. לאחרונה הועלתה ההשערה שהמסורת העתיקה של רחצה בציבור כמעט גוועה בקונסטנטינופול במאות השביעית והשמינית.¹⁸ במורח התיכון, לעומת זאת, נמשכה מסורת בתי המרחץ הציבוריים ללא הפסקה מן העת העתיקה ועד עצם היום הזה. אולי לא ניתן היה למצוא אמבטיה לרחוץ בה בעיר הקיסרית, אך ניתן גם ניתן היה למצוא כזאת באמסה (חמס) בשלהי המאה השישית; שם, על פי סיפור חייו של הקדוש שמעון השוטה, היו מרחצאות גם לגברים וגם לנשים (הקדוש, כמובן, בחר להיכנס למרחצאות של הנשים). בתי המרחץ הציבוריים של חמס שרדו את הכיבוש המוסלמי; בשנת 724 הזדמן לוויילבלד הקדוש ולרעיו הנוצרים להתרחץ באחד מהם.¹⁹ בעוד נוהג הרחצה נמשך, חלו שינויים מרחיקי לכת בסדר הגודל של בתי המרחץ ובעיצובם. בתי המרחץ הגדולים של ראשית תקופת הקיסרות עמדו במרכז מכלול מתקני פנאי שכללו גימנסיונים ולעתים ספריות. עד סוף המאה הרביעית נעלמו הגימנסיונים, אך בכמה מקומות, כמו באפסוס, המשיכו בתי המרחץ הגדולים לשמש והם אף שופצו במהלך המאות הרביעית והחמישית. כתובת מאנטיוכיה מספרת על שיפוץ בתי מרחץ

16. אני אסיר תודה לד"ר ג' בושר מן המשלחת הארכאולוגית הבריטית לגרש על שהביא דברים אלה לידיעת.

17. עדויות נוספות ממחוזות אחרים של האימפריה הביזנטית מובאות אצל Claude, *Byzantinische Stadt in 6. Jahrhundert*, pp. 74-6.

18. Mango, "Daily Life in Byzantium", pp. 338-41. העדויות הספרותיות לגבי בתי מרחץ בתקופה הביזנטית נאספו על ידי A. Lumpe, "Zur Kulturgeschichte des Bades in der byzantinischen Ära", *Byzantinische Forschungen*, vi (1979), pp. 151-66. לומפה לא מצא כמעט כל הוכחה בכתובים לקיומם של בתי מרחץ ציבוריים אחרי סוף המאה השביעית.

19. J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims ; Vie de Syméon le fou*, ed. Festugière, cap. xiv. J. Soudel, *before the Crusades* (Warminster, 1977). בנושא בתי המרחץ בעולם המוסלמי, ראו H. Grotzfeld, *Das Bad im ; Thomime, "Hammām"*, in *Encyclopaedia of Islam*, 2nd edn. *arabisch-islamsichen Mittelalter: eine kulturgeschichtliche Studie* (Wiesbaden, 1970). Ahsan, *Social Life under Abbasids*, pp. 196-201. להדביק שמות קלסיים לתדויו של חמס מוסלמי. על ארגון המרחצאות באותה עת, ראו R. B. Serjeant and R. Lewcock, *Sana': An Arabian Islamic City* (London, 1983), pp. 501-25.

בידי הקומס פלביוס בשנים 537-538, ממש לפני האסון שאילץ את יוסטיניאנוס לבנות את העיר מחדש.²⁰ לא ברור אם היה בית מרחץ מן הסגנון הישן שעדיין פעל בשלהי המאה השישית, אך בסוריה כבר פותח סגנון חדש של בתי מרחץ. ההבדלים הבולטים היו צמצום גודלם של המרחצאות החדשים וביטול 'החדר הקר' (*frigidarium*), שהיה החדר הגדול ביותר בבתי המרחץ הקלסיים ומוקד הפעילות החברתית. תחת זאת, היו בבתי המרחץ החדשים כמה חדרים קטנים שווים בגודלם בקירוב, ואילו חשיבותו של החדר החם גדלה והלכה במאות הבאות על חשבון החדרים הפושרים. במקרים מסוימים נוספה למרחצאות הללו גרסה מוגדלת של מלתחה (*apodyterium*), ובכמה בתי מרחץ מוסלמיים של האצולה הפכה לאולם קבלה גדול ומפואר. את הסוג האופייני לשלהי העת העתיקה ניתן לראות בקומץ בתי המרחץ שנמצאו בערים הקטנות שבמסיב הגירי של צפון סוריה. הדוגמה הטובה ביותר היא בית המרחץ של סרג'ילה, שהוענק לקהילה בידי אחד מנכבדי המקום ומתוארך על פי כתובת לשנת 473.²¹ הפרופורציות של החדרים וממדיהם המוקטנים עומדים בניגוד בולט למבנים קדומים יותר.

עדות חותכת לשינוי שחל באופי המרחצאות העירוניים מספקת גרסה (גרש). בתקופה הרומית היו בעיר שני בתי מרחץ עצומי ממדים, אחד בכל גדה של הנהר. דבר אינו מצביע על זמן הפסקת השימוש במבנים האדירים הללו, אך באמצע המאה החמישית בנה ההגמון פלאקוס מכלול מרחצאות חדש בלב העיר, סמוך לקתדרלה (נבנה בשנת 454-455, שופץ ב-584).²² ברור שאלו בתי מרחץ ציבוריים, היות ששעריהם פונים אל הרחוב ולא היה כל טעם לבנותם אילו עדיין פעלו המרחצאות הקודמים. קנה המידה המצומצם של מרחצאות פלאקוס בולט: את המכלול כולו יכול היה הפריג'ידריום של בית המרחץ המערבי הישן להכיל, אך במידותיו האינטימיות וחדריו הקטנים הוא מבשר את בתי המרחץ של העיר המוסלמית. הדוגמאות בסרג'ילה וגרסה מאששות את הטענה שיש לבקש את המקורות האדריכליים לחמאם המוסלמי בבתי המרחץ של הערים הסוריות של שלהי העת העתיקה.²³

Foss, *Ephesus after Antiquity*, pp. 54, 60, 70; Lassus, *Portiques d'Antioche*, p. 135. 20

G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du nord*, 3 vols. (Paris, 1953-8), i, pp. 25- 21

8; H. C. Butler, *Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions*

to Syria in 1904-5 and 1909, 9 vols. (Leiden, 1907-49), division II, section B, pt. 3, pp.

118-23. התייחסות כללית להשתנות האדריכלות של בתי המרחץ בשלהי העת העתיקה ניתן למצוא

אצל Grotzfeld, *Bad im arabisch-islamischen Mittelalter*, pp. 28-9.

Kraeling, *Gerasa*, pp. 265-9. 22

.O. Grabar, *City in the Desert* (Cambridge, Mass., 1978), pp. 94-7. ראו 23

להסבה מעניינת של בית מרחץ רומי לסגנון המוסלמי המוקדם, ראו Y. Hirschfeld and G. Solar,

"The Roman Thermae at Hammat Gadar", *Israel Exploration Jl.*, xxxi (1981), pp.

.179-219

שינויים אלה בארכיטקטורה מצביעים גם על שינויים בשימוש. נראה שבשלהי העת העתיקה ובתקופה המוסלמית, ביקרו האזרחים בבתי המרחץ למטרות ניקיון, ולא כדי לעסוק בענייני דיומא ולהיטיב את שכלם וגופם.

בידינו מעט מאוד עדויות ארכאולוגיות לגבי המרחצאות העירוניים בתקופה המוסלמית המוקדמת, למרות שידוע לנו על קיומם מתוך שפע עדויות ספרותיות. בתי המרחץ השונים שפעלו בימי הביניים בדמשק ובקאהיר, ונחקרו לפני ולפנים, אינם קודמים למאה השתים עשרה.²⁴ בתי המרחץ המפורסמים ביותר שנשתמרו מן התקופה האמיתית, בקסיר עמרה ובח'רבת מפג'ר, שייכים למעונות האצולה ולא לקהילות עירוניות, ושימשו אולמות קבלת פנים באותה מידה ששימשו מרחצאות (דפוס ששורשיו נעוצים ככל הנראה בעת העתיקה; למשל, המרחצאות ואולם קבלת הקהל של ארמון הפרוקונסול של אסיה באפסוס בשלהי העת העתיקה).²⁵ ככל הידוע נמצאו המרחצאות העירוניים היחידים ששרדו ביישוב החקלאי והמסחרי קסר אל-ח'יר אל-שרקי במדבר הסורי.²⁶ כאן יש בית מרחץ אחד קטן בתוך החומות התואם את התבנית של בית המרחץ בסרג'ילה ושל מרחצאות פלאקוס. בנוסף, נמצא מחוץ לביצורים מכלול גדול יותר הדומה לבית המרחץ מן הטיפוס של האצולה ולו מלתחה גדולה לפני החדר החם והחדר הקר. במובן מסוים בית המרחץ המוסלמי המוקדם קרוב יותר לזה הקלסי מאשר לבית המרחץ המוסלמי המאוחר. בוני מרחצאות משלהי העת העתיקה ומן התקופה האמיתית המשיכו להשתמש במערכת היפוקאוסט (רצפה מוגבהת על עמודים שחוממה על ידי זרימת אוויר חם תחתיה) להסקת החדר החם, גם אם בקנה מידה מוקטן, ואילו חמאמים מוסלמיים מאוחרים יותר הסתמכו על מערכת פשוטה יותר של צינורות תת-רצפתיים היוצאים מחדר ההסקה.²⁷

השינוי ארוך הטווח והמורכב ביותר מכל השינויים שחלו בעיצוב הערים בשלהי העת העתיקה ובראשית התקופה המוסלמית קשור במעריך הרחובות. החל בתקופה ההלניסטית הצטיינו ערי סוריה ברחובות רחבים וישרים במעריך שתי וערב שזוויותיו ישרות, ובכיכרות ושווקים פתוחים שהיו על פי רוב, אם כי לא תמיד, מלבניים. מאז ימי דגם הרחובות ההלניסטי ועד סוף ימיה של האימפריה הביזנטית, ידע הרחוב הראשי הטיפוסי אי אלה שינויים. במקור, היו לכמה בניינים חשובים אכסדראות שפנו אל

M. Ecochard, *Les bains de Damas* (Beirut, 1943); E. Pauty, *Les hammams du Caire* 24
(Cairo, 1933).

M. Almagro et al., *Qusayr Amra* (Madrid, 1975); R. W. Hamilton, *Khirbet al-Mafjar* 25
(Oxford, 1959). לארמון באפסוס, ראו 1-50 pp. *Foss, Ephesus after Antiquity*.

Grabar, *City in the Desert*, pp. 54-6, 90-7. 26

Grotzfeld, *Bad im arabisch-islamischen Mittelalter*, pp. 56-9 27
של ההיפוקאוסט.

הרחוב הראשי, אך מאז עבודות הפיתוח של הורדוס באנטיוכיה סביב שנת 6 לפנה"ס, שולבו הללו לעתים קרובות בטורי עמודים אשר נפרשו לאורך הרחוב הראשי ואף לאורך הרחובות הצדדיים החשובים. ליבניוס, שכתב באנטיוכיה במאה הרביעית, ראה ברחוב העמודים את אחד מנכסיה החשובים ביותר של העיר.²⁸ שדרות עמודים כאלה שרדו בגרסה, בתדמור ובאפמיאה (המשוחזרת) ומספקות לנו תמונה בהירה של המבנים הללו. רחובות כאלה עוד היו בשימוש בשלהי העת העתיקה, וחפירות בסרדיס ובאפסוס מראות שעדיין בנו כמותם באסיה הקטנה במאות הרביעית והחמישית. רחובות העמודים בירושלים, הבולטים כל כך בפסיפס של מפת מידבא, מתוארכים לתקופה הביזנטית, וכבר הזכרנו את מאמציו של יוסטיניאנוס לבנות מחדש את הרחוב הראשי באנטיוכיה בשנות הארבעים של המאה השישית. נראה שהמתכננים עבדו לפי קנה מידה קבוע לקביעת רוחב הרחובות – בכפולות של 18 רגל (5.5 מטר) – עד לרוחב מרבי של 22 מטר לרחובות הרחבים ביותר, בגרסה ובתדמור.²⁹ רחוב העמודים היה אלגנטי אך פונקציונלי: הוא אפשר הפרדה של תנועת כלי רכב על גלגלים והולכי רגל, וסיפק מדרכות מקורות שהבטיחו שהחיים הציבוריים ימשיכו גם במזג אוויר גשום, וכן מקום לחנויות ולבתים מרווחים. דבריו של ליבניוס מלמדים שלא תמיד היו העמודים חופשיים מהפרעות כפי שניתן להסיק מתוך ההריסות והשחזור המודרני, אך הרושם הכללי היה של מרחב וסדר. כמו כן, גם האגורות היו מוקפות עמודים, וחזותן אמרה סדר כשל הרחוב.

פני הדברים היו שונים בתכלית בעיר המוסלמית. תכופות מילאו את הרחוב הרחב והפתוח במבנים; הדרך, שהייתה צרה בהרבה (השביל הוא אולי מונח הולם יותר), עברה לא פעם במקומה של המדרכה הקלסית, משום שאת הכביש כיסו חנויות או בתים. בערים מסוימות כמו חלב וירושלים נבנו מספר שווקים צרים במקביל זה לזה במקום שלפנים עבר בו רחוב עמודים אחד. את טיבו של השינוי הזה המחיש סוֹבֵּיִה יפה לפני יובל שנים במודל המראה כיצד הלכה והשתנתה התבנית הקלסית ועמה השתנה אופייה.³⁰

28 Libanius, *Antiochikos*, trans. A. J. Festugière, in *Antioche païenne et chrétienne* (Paris, 1959), pp. 26-7.

29 M. Broshi, "Standards of Street Widths in the Roman-Byzantine Period", *Israel Exploration J.*, xxvii (1977), pp. 232-6.

30 הטיית, ראו 31, *Wiemken and Holum, "Joint Expedition to Caesarea Maritima"*, p. 31. פורסם לראשונה בתוך *Sauvaget, "Plan de Laodicée-sur-Mer"*, וקרוב יותר לזמננו בתוך *Hourani and Stern (eds.), Islamic City*, p. 171. לנושא השווקים, העתיקים והמודרניים, ראו *E. Wirth, "Zum Problem des Bazaars", Der Islam*, li (1974), pp. 203-60, and lii (1975), pp. 6-46.

הממצאים מראים כי התהליך היה הדרגתי ולא הייתה כאן נטישה ויישוב מחדש, וכי אזורי השווקים המודרניים של חלב, דמשק וירושלים – וככל הנראה גם חמס – שימשו למטרה זו מאז ימי התרבות הקלסית ועד היום ללא הפסקה. לדברי סובוזה, השינוי החל בתקופה של אנרכיה ושלטון מוחלש במהלך המאה העשירית, אך עתה ברור שהתהליך החל הרבה קודם. בגרסה, למשל, אנו מוצאים רחובות שבנו עליהם ובמקרים מסוימים אף חסמו אותם לקראת סוף התקופה הביזנטית, ובאפמיאה הופרע מערך הרחובות הקלסי באותה עת.³¹ החוקר האחרון שנדרש להיסטוריה העירונית של דמשק טוען שהתהליך החל שם הרבה לפני הכיבוש המוסלמי. למרות שהחופרים ייחסו את הבנייה על הרחוב הראשי באנטיוכיה לתקופה המוסלמית המוקדמת, אין לכך תימוכין מוצקים ואפשר בהחלט שהמבנים, אשר נבנו ישירות על הריצוף שכיסה את עורק התחבורה של יוסיניאנוס, נבנו בשנים האחרונות של השלטון הביזנטי.³² בתדמור צצו לאחרונה עדויות לכך שרחוב העמודים שימש אתר לשוק צר בתקופה האמיתית, בדומה מאוד להשערתו של סובוזה.³³ באזורי מגורים רבים, הוסבו רחובות ראשיים למבואות פרטיים ולדרכים ללא מוצא, שאפשרו גישה לבתי הרחוב בלבד. כאשר ביקר אל-מקדסי בדמשק בשלהי המאה העשירית, היו כל השווקים מקורים למעט אחד, 'הרחוב המכונה ישר', ועד המאה השתים עשרה אם לא קודם לכן זה היה המצב גם בחלב ובירושלים. משפטנים בתקופה המוסלמית המוקדמת שדנו ברוחב הדרוש לרחוב ציבורי הציעו אך ורק שבע אמות (מעט יותר משלושה מטר).³⁴

עיצובם של אזורי מסחר השתנה במובן נוסף. השווקים של העיר המוסלמית היו אורכיים, הם היו רחובות צרים עם חנויות קטנות לאורכם, ואילו המרחבים הפתוחים של הפורום או האגורה שוב לא שימשו אתר למסחר. בחלב, נבלעה האגורה בחצר המסגד הגדול בתקופה האמיתית (ראשית המאה השמינית), ואילו בדמשק נראה שבנו עליה והיא הפכה לרובע מגורים.³⁵ עדיין היו רחובות שוק מלבניות קטנות, בצורת

J. and J-C. Balty, *Actes du Colloque Apamée*; Kraeling, *Gerasa*, pp. 115, 227, 294 31
Claude, *en Syrie* (Brussels, 1969), pp. 17, 41-3, 77, 114
Byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert, pp. 44-5, 57-8

Lassus, *Portiques d'Antioche*, pp. 149-50. 32

חפירות של מחלקת העתיקות הסורית שלא פורסמו. תודתי לד"ר מ' גאווליקובסקי על המידע הזה. 33

G. Le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890; repr. Beirut, 1965), pp. 225, 364; R. Brunschvig, "Urbanisme médiéval et droit musulman", *Revue des études islamiques*, xvi (1947), p. 132 34

ראו Goitein, *Mediterranean Society*, iv, pp. 26-31.

Sauvaget, "Plan Antique de Damas", pp. 339-47; Sauvaget, *Alep*, p. 76. 35

הקיסרִיה המקורה, שסובוֹה ראה בהן צאצא ישיר של הבזיליקה הקלסית, והחצר הפתוחה של הח'אן, אך אף אחת מהן לא מילאה את התפקיד המרכזי שהיה לאגורה בחיי העיר ואף לא אחת מהן התפתחה לפני המאה השתים עשרה. במקומות שהיו קיימים בהם שווקים פתוחים גדולים, נמצאו הללו מחוץ לחומות, והם שימשו למסחר בבהמות בית ובמזון שהביאו הכפריים והבדואים מן האזור סביב. בסחורות היוקרתיות - הבדים המובחרים, התכשיטים, הספרים, התבלינים וכיוצא באלה - סחרו בשווקים סביב למסגד ולא בשווקים הפתוחים. ישנן עדויות שמילאו שטחים פתוחים בשלהי העת העתיקה (בגרסה ובאפסוס, למשל) ולכך שהמעבר משווקים פתוחים לשווקים ארוכים וצרים היה בעיצומו כבר במאה החמישית;³⁶ כמו בתחומים אחרים, נראה שבתקופה המוסלמית הקדומה נמשכו ונשלמו תהליכים שהחלו ומגמות שהיו קיימות קודם לכן.

בעוד תבנית העיר הקלסית באתרים שבחנו עד כה הופרה, מאלף לבדוק את הנוף העירוני בקהילות עירוניות חדשות שהתהוו בסוריה במאות החמישית והשישית, ערים שלא תוכננו תכנית עיר קלאסית שיכולה הייתה להשפיע על המשך צמיחתן. באזור המסיב הגירי של צפון סוריה, שתואר בידי צ'אלנקו, היו לפחות שתי קהילות שאפשר לומר עליהן שאופיין היה עירוני. הראשונה, קפרוברדה (בראד),³⁷ נמצאת צפונית לקלעת סמעאן. זו הייתה קהילה עתיקת יומין שהתרחבה מאוד במשך המאות החמישית והשישית. במחצית השניה של המאה השישית, כבר היה ליישוב מראה עירוני מובהק, ונראה כי שימש מרכז מנהלי לאזור הכפרי מסביב. בשלהי העת העתיקה היו בעיר מספר כנסיות, לרבות אחת שבאטלר כינה 'קתדרלה' בשל גודלה ואופיה הקהילתי,³⁸ וכן מעון רשמי של המנהלן המקומי. עוד היה בה מבנה ששימש אולי מקום מפגש לקהילה (andron). ברור שקפרוברדה הייתה מרכז אומנויות וחקלאות חשוב למדי, ושמילאה תפקידים כלכליים כמו ערים קלאסיות רבות, אך אין בה כל תכנון עירוני או מבנים עירוניים ציבוריים להוציא כנסיות. ה'רחובות' היו שבילים צרים ומתפתלים, לא היו בה אגורה, שדרות עמודים או תאטרון, ובית המרחץ היחיד היה מבנה קטן שנבנה בשלבי התפתחות מוקדמים יותר ובוודאי לא הספיק לקהילה גדולה. דוגמה נוספת ניתן למצוא דרומה יותר, בקפרופרה (אל-ברה).³⁹ ככל הנראה התפתחה עיר זו החל בסוף המאה הרביעית

³⁶ Kraeling, *Gerasa*, pp. 115, 157-8; Foss, *Ephesus after Antiquity*, p. 82; Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, pp. 42-3

³⁷ Butler, *Publications*; Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du nord*, ii, plate 43
of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria, II, B, 6, pp. 229-315

³⁸ שם, II, B, 6, pp. 305-6

³⁹ Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du nord*, ii, plates 137-9.

ואילך. גם כאן ניכר אופיה העירוני של הקהילה, ובשלהי המאה השישית היא השתרעה על פני שטח של בערך 2x3 קילומטר (אם כי לא כולו היה בנוי). גודלן והדרן של הכנסיות מעידים על שגשוגו של היישוב, אך גם במקרה זה אין שום סימן לתכנון קלסי ואין שום מבנים ציבוריים למעט מבנים כנסייתיים. בין חלקי העיר השונים חיברה רשת של רחובות צרים, מתפתלים ובעלי רוחב משתנה.

ניתן למצוא מקבילות לדוגמאות של קפרוברדה וקפרופרה במקומות אחרים בפרובינציות של סוריה וערב, כמו ביישוב אֶם-אֶל-ג'מאל, שנחקר לאחרונה.⁴⁰ במהלך המאות החמישית והשישית אין בכל האזור כולו עדות לתכנון עיר על פי המודל הקלסי. אולי עלינו לזכור כיצד מתאר בטלר יישוב מתרחב אחר בתקופה זו, טְרוּטִיָה (פְּרִתִין) שבמרכז סוריה: 'טְרוּטִיָה הייתה עיר של ממש. הבתים היו גדולים אך צפופים, הרחובות היו צרים והכיכרות הפתוחות ספורות וקטנות. הכנסיות לבתים מצד הרחוב היו ראוותניות... אך חומות הבתים הראו לעולם פנים קודרות, למרות שטוּיָחוּ ואולי אף נצבעו, שכן החלונות הפונים החוצה היו מעטים וצרים'.⁴¹ כזו אפוא הייתה חזות הערים בשלהי העת העתיקה.

האסלאם הביא עמו תרומה חשובה אחת לסביבה הבנויה של העיר. מבנה ציבורי מסוג חדש הופיע, המסגד. בראש ובראשונה, החליף המסגד את הכנסייה כאתר לקיום הפולחן הדתי עבור האליטה הפוליטית והחברתית של העיר: בדמשק של ראשית המאה השמינית נכבשה הכנסייה והוחרבה; בחלב שכנו הקתדרלה והמסגד זה לצד זה משני צדיו של רחוב צר עד למאה השתים עשרה; ואילו באמסה (חמס) שכנו המסגד והכנסייה כל אחד בצד אחר של אותו בניין במשך כל ימי הביניים המוקדמים. אך המסגד גם החליף את האגורה כמקום המפגש העיקרי בעיר באתר פתוח. בדמשק, החצר הגדולה של המסגד האַמִּי היא המרחב הפתוח היחיד בסדר גודל ראוי לשמו המצוי בין חומות העיר העתיקה, ואילו בחלב נבנה המסגד ממש על גבי מה שהיה השטח של האגורה הקדומה, וחצרו הרחבה מילאה את שטח המרחב הפתוח מן התקופה הקלסית. המסגד ירש גם את תפקידי האגורה והתאטרון. להצגות ולמופעי פנטומימה לא היה אמנם כל מקום בחיי המדינה, אך בזמנו מילא התאטרון תפקיד פוליטי כאתר לכנסים ציבוריים וטקסים פוליטיים רשמיים,⁴² ואת אלה ירש המסגד. במסגד נשבעו השליטים את שבועת האמונים, הַפִּיעָה, במסגד התקיימה הַחִטָּה, הדרשה השבועית שהוזכר בה שמו של השליט. במסגד

B. de Vries, "The Umm al-Jimal Project, 1972-7", *Bull. Amer. Schools of Oriental Research*, ccxlv (1981), pp. 53-72. 40

Butler, *Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria*, II, B, 22, p. 72. 41

Liebeschuetz, *Antioch*, pp. 208-16. 42

יכלו מושלים וח'ליפים לפנות אל נתיניהם המוסלמים בעניינים בעלי חשיבות ציבורית. כאשר בשנת 665, מונה זי'אד בן אַבִּיה למושל בסֶרָה, הוא כינס את תושבי העיר במסגד והתרה בהם בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים שעליהם להתנהג כראוי. בדומה לכך, במצב התוהו ובוהו שהשתרר בעקבות מותו של הח'ליפה הצעיר מַעְאוּיָה השני בשנת 684, נפגשו הטוענים השונים לשלטון במסגד בדמשק. מאוחר יותר, בתקופה האַמִּיית, אחרי שרצח את קודמו וְלִיד השני בשנת 744, פנה יֶזִיד השלישי אל העם במסגד בדמשק, שטח בפניהם את תכניותיו לרפורמות וביקש את תמיכתם.⁴³ האירועים הציבוריים והפוליטיים שהתקיימו במשך התקופה הביזנטית בתאטרון, באגורה או בהיפודרום התנהלו עתה במסגד. קיים כאן ניגוד מעניין לאיטליה, שגם בה המשיכו חיי העיר במשך ימי הביניים. הקתדרלה של עיר איטלקית לא הציעה מרחב ציבורי פתוח כפי שעשתה זאת חצר המסגד בסוריה. כאשר ביקשו אזרחי פאביה בראשית ימי הביניים להתכנס כדי להשמיע את דעותיהם, הם עשו זאת בכיכר (*platea*) שעל יד הקתדרלה.⁴⁴ זו אולי אחת הסיבות לכך שבערי איטליה שרדו כיכרות פתוחות, אך לא בערי סוריה.

המסגד נטל לעצמו גם את תפקידיהם של מבנים ציבוריים אחרים. בדרך כלל ישב השופט המוסלמי (קאדי) בדין במסגד, למרות שישנן תעודות בדבר קאדים מוקדמים שהשתמשו בבתייהם למטרה זו. עד להופעת המדרסה במאה האחת עשרה, שימש המסגד גם מרכז להוראת הדת והמשפט, ובוה שוב אימץ לעצמו תפקיד שמילאו לפניו מבנים ציבוריים אחרים. אי אפשר להבין במלואו את השינוי שחל בעיר המונומנטלית מן העת העתיקה בלי להבין את שפע הפעילויות שהתנקזו אל המסגד והתקיימו בו.

החברה המוסלמית המוקדמת לא בחרה בכוונה תחילה ובמודע מתוך העדפה שבטעם או מסיבות תרבותיות כלשהן לפתח ערים שרחובותיהן צרים ומתפתלים, ואל להיסטוריונים של העיור להעלות על דעתם שיש משהו במהות האסלאם המוביל לעולם המסוגר, הפרטי ואפוף הסוד של 'העיר המוסלמית'. את העדות החשובה ביותר לכך נמצא בערים מתוכננות מן התקופה המוסלמית הקדומה. כשביקשו לתכנן ערים חדשות, אימצו שליטים מוסלמיים תכניות של רחובות הניצבים זה לזה בזוויות ישרות כשהם מחלקים את העיר לגושים של בתי מגורים באמצעות רחובות ישרים ולעתים רחבים. דוגמה מובהקת היא יישוב מראשית המאה השמינית, עֶנְגֶ'ר שבצמק הבקאע, ממש דרומית להליופוליס (בעלבכ). כאן, בעיר המוסלמית הקדומה מצטלבים ארבעה רחובות

⁴³ Muhammad b. Jarir al-Tabari, *Ta'rikh al-Rusul wa'l-Muluk*, ed. M. de Goeje et al., 3 vols. (Leiden, 1879-1901), ii, pp. 73-6, 468-72, 1834-6. על התפקידים הרבים של

⁴⁴ Goitein, *Mediterranean Society*, iv, pp. 31-3. ראו *Papers of the British School at Rome*, xxxiv (1966), pp. 82-130. D. A. Bullough, "Urban Change in Early Mediaeval Italy",

רחבים בטטרפילון מרכזי, והמערך כולו מסודר ושיטתי. אותן תכונות ניכרות ביישוב העכשווי קָסֶר אל־חֵיֶר המזרחי במדבר הסורי, שבו במרכז המדינה הקטנה והמתוכננת נמצאת כיכר מלבנית פתוחה מוקפת מעברים מקומרים. הקפדה דומה על סדר, בקנה מידה גדול בהרבה, מתגלה בפיתוח האדיר במאה התשיעית של עיר הבירה העבאסית סַאמְרַאא שבּעִירַאק. תצלומים מן האוויר מראים בבירור את הרחוב הראשי הרחב מאוד (רחב הרבה יותר מן הרחוב הראשי, *cardo maximus*, של כל עיר רומית בסוריה) ואת הרחובות הצרים יותר היוצאים ממנו בזוויות ישרות ומפלחים את העיר לגושים מלבניים המיועדים לבתים ולגינות.⁴⁵ מדוגמאות אלה עולה שכל אימת שתוכננו ערים, היו המתכננים (מֶהֶנְדְסוֹן) מן התקופה המוסלמית המוקדמת קרובים מאוד בתפיסותיהם לקודמיהם הקלסיים, והיישובים המוסלמיים המוקדמים הללו משקפים הקפדה מדוקדקת הרבה יותר על פיתוח עירוני מסודר מבערים הקטנות של סוריה הביזנטית כמו קפרוברדה וקפרופרה שתוארו לעיל. מאז ומתמיד היו בסוריה ערים מתוכננות וערים בלתי מתוכננות. הניגוד הגדול הוא שבעולם הקלסי היו רוב הערים, לרבות הגדולות והעשירות ביותר, מתוכננות ומסודרות, אך לא זה היה המצב בחברה המוסלמית.

מתוך התמונה המצטיירת ממחקר זה עולה כי התמורה שחלה בפני העיר במזרח התיכון התחוללה במשך כמה מאות שנים, וכי ההתפתחות שהובילה מן הפולים של העת העתיקה למדינה המוסלמית הייתה אבולוציה ארוכה ומתמשכת. רבים מן המאפיינים שנהוג לזהות עם הופעת האסלאם, כמו שקיעת המבנים המונומנטליים והשינויים במערך הרחובות הקלסי, ניכרים עוד הרבה לפני הכיבושים המוסלמיים. בתחומים אחרים, ההשתנות של העיר המוסלמית המסורתית הושלמה רק זמן רב לאחר מכן; מערכי רחובות סדורים עדיין תוכננו, גם אם רק לעתים (ויש לציין שאין לנו מושג לגבי מערך הרחובות של הערים החדשות הגדולות ביותר מן התקופה המוסלמית המוקדמת בפופה ופֶסְרָה שבּעִירַאק). הח'אנים, הקְרַאנְסֵרַאי, הקִיֶסְרִיות והמדרסות של העיר המסורתית הם ככל הנראה התפתחויות של המאות האחת עשרה והשתים עשרה. נראה שעלינו לחשוב במונחים של תקופת מעבר בת חמש מאות שנים.

לפני שנבדוק את הגורמים לשינויים הללו, חשוב אולי להדגיש שתי נקודות כלליות. הראשונה היא שעלינו להימנע משיפוט ערכי בלתי הולם. התפתחות העיר המוסלמית נתפסת לא פעם כתהליך של ניוון, נטישת האידאלים ההיפודמיים (של עיר

45 J. Sourdél-Thomime and B. Spuler, *Die Kunst des Islam* (Propyläen, בְּנוּשָׁא עֶנְגֵ'ל, ראו O. Grabar, *City in* על קָסֶר אל־חֵיֶר, *Kunstgeschichte*, iv, Berlin, 1973), pp. 163-6 the Desert. על סַאמְרַאא, ראו J. M. Rogers, *Early Muslim Architecture*, ii; J. M. Rogers, "Samarra: A Study in Medieval Town Planning", in Hourani and Stern (eds.), *Islamic City*, pp. 119-55

מתוכננת) הנשגבים של התרבות הקלסית ושקיעת העיר בעליבות. ההפך הוא הנכון, אפשר שבמקרים מסוימים נבעו השינויים בתכנון הערים מחיוניות עירונית ומסחרית מוגברת, כמו למשל בדמשק וחלב בתקופה המוסלמית המוקדמת. מדובר דווקא בהסגלת הסביבה הבנויה למטרות שהשתנו, אורחות חיים ונוהגים משפטיים אחרים. את החזות המשתנה של העיר קבעו כוחות חברתיים, כלכליים ותרבותיים ארוכי טווח, ולא אולת יד מנהלתית או חוסר רגישות אסתטי.

הטיעון השני הוא ששטחים ציבוריים פתוחים, ויהיו אלה שווקים צרים או רחובות עמודים רחבים, לעד יהיו נתונים ללחצים. בכוחם לשרוד רק אם הם משרתים תכלית מודעת ומקובלת על הכלל ואם הם זוכים להגנתה של רשות עירונית פעילה וערנית. אם התועלת שבמרחבים אלה אינה מקובלת, מטבע הדברים יפלוש לתוכם ויבנו עליהם. בכל הנוגע לתכנון שטחים ציבוריים פתוחים, על ההיסטוריון לחפש את הסיבות לכך ששוב לא היה בכוחם של הגורמים שמנעו פלישה כזאת לתוכם בתקופה הקלסית למנוע אותה בערים של שלהי העת העתיקה והתקופה המוסלמית המוקדמת.

מה, אם כן, היו הגורמים שהביאו לשינויים הללו בעיר? הסיבה הראשונה שיש לבחון היא דעיכה דמוגרפית כתוצאה ממגפות, פלישות או שני הגורמים גם יחד. העדויות מצביעות על הידלדלות אוכלוסין חמורה ומתמשכת בכל רחבי מזרח אגן הים התיכון בעקבות מגפת הדבר הבובוני של שנת 540 ואלו שבאו אחריה. פוליס רבות לא שרדו כלל כדי להפוך למִדְאָן מוסלמיות מוקדמות, ותקופת המעבר מציינת את קץ ההיסטוריה העירונית שלהן: עד המאה העשירית התרוקנו כלקיס (קֶנְסַרִין) וגרסה (גרש) מיושביהן. בקטגוריה שנייה, דוגמת העיר אפמיאה, הפכה הפוליס לכפר מוסלמי מוקדם וחזותו ותבניתו העירוניות אבדו למעשה. היו גם ערים שהוחרבו על ידי רעידת אדמה; גורם זה היה כנראה מכריע במיוחד בביירות, שמערך הרחובות הקלסי והבניינים הקלסיים שלה נמחקו לחלוטין ברעש שפקד אותה בשנת 550, והעיר המוסלמית צמחה בתבנית שונה למדי. לעומת זאת, לגבי ערים אחרות באזור אין כל עדות לבעיות דמוגרפיות חמורות; האוכלוסייה בדמשק, חֶמֶס וחלב גדלה ככל הנראה בין שנת 500 לשנת 750. ברם,

46 על מגפות ותמותה כתוצאה מהן בתקופה זו, ראו את עבודתו החשובה של L. Conrad, "Plague in the Early Medieval Near East" (Princeton Univ. Ph.D. thesis, 1981). נזק מרעידות אדמה מתואר אצל John Malalas, *Chronographia*, ed. J.-P. Migne (Patrologia Graeca, xcvii, Paris, 1865), p. 704. על הנזק שגרמה רעידת האדמה, בעדותו של הצליין מפיאצ'נצה: Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, p. 79. על התכנית של ביירות הטרומ מודרנית, ראו Comte du Mesnil du Buisson, "Les anciennes défenses de Beyrouth", *Syria*, ii (1921), pp. 238-57, 317-27.

השינויים שחלו באופי הסביבה הבנויה ניכרו בערים ששרדו באותה המידה שניכרו באלה שלא שרדו, ולפיכך אין בדעיכה דמוגרפית לבדה כדי להסביר את כל השינויים. השינוי שחל בתפקיד הממשל הוא גורם חשוב. בראשית האימפריה היו אלה בעיקר שוועים מקומיים שתמכו בבנייה ציבורית והם אלה שסיפקו משאבים לבניית מערכים מונומנטליים עצומים. עם דעיכת השלטון העצמי בערים בשלהי העת העתיקה, עברה תמיכה זו לידי הקיסר ונציגיו במקום, תהליך שהגיע לסיומו ההגיוני במחצית הראשונה של המאה השישית עם ביטול התפקידים שנותרו בידי המועצות העירוניות והחרמת קופותיהן.⁴⁷ ואולם, אחרי אמצע המאה השישית, אפילו תמיכת השלטון המרכזי, כפי שמתועד בכתובות, יבשה כמעט לחלוטין למעט באזורים כמו עמק הפרת, שנמצא ממש על נתיב הפלישות הפרסיות. יתר על כן, עד המאה השישית, אותה התמיכה הקיסרית שעוד ניתנה, הופנתה למבנים דתיים ולא למונומנטים חילוניים, ולעתים דווקא לאזורים כפריים ולא עירוניים; באפסוס, למשל, מפעל הבנייה המשמעותי היחיד במאה השישית היה כנסיית יוחנן הקדוש מחוץ לחומות העיר שבנה יוסטיניאנוס. בכמה מקרים נראה שההגמון לקח לידי את תפקיד המועצה או השלטון הקיסרי והעמיד לרשות העיר מתקנים לרווחת הציבור. בגרסה מימן ההגמון את בניית המרחצאות, ומעניין לציין שהכנסייה מימנה מתקני רחצה גם ברומא במאה השמינית. יוחנן איש אפסוס מתאר כיצד השיג הפטריארך של אנטיוכיה מימן מן הקיסר מאוריקיוס (586-602) לבניית היפודרום ותאטרון (שתואר כ'כנסיית השטן') באנטיוכיה, אך ייתכן שהסיפור אינו אלא ניסיון מצד יוחנן, המונופיסטי המושבע, להטיל דופי בפטריארך הקלקדוני.⁴⁸ אין כמעט עדות לכך שתמיכה של הגמונים בבנייה עירונית פיצתה על התייבשות מקורות הכנסה אחרים. מלבד בנייתה מחדש של אנטיוכיה, שדנו בה קודם, אין כמעט כל סימן לתמיכה קיסרית בבנייה חילונית בסוריה של המאה השישית. השלטון נטל לידי את מימן הבנייה והתחזוקה של מבני ציבור מידי המועצות העירוניות, ובהמשך לא רצה או לא היה מסוגל לעמוד בהתחייבויותיו.

47 על התמיכה בבנייה בעת העתיקה המאוחרת, ראו 21-9 pp. Foss, *Ephesus after Antiquity*; A. H. M. Jones, *Liebeschuetz, Antioch*, pp. 132-6. על דעיכת המועצות העירוניות, ראו "Cities of the Roman Empire: Political, Administrative and Judicial Institutions", *Recueils du Société Jean Bodin*, vi (1954), pp. 135-73; *Liebeschuetz, Antioch*, pp. 167-86.

48 Foss, *Ephesus after Antiquity*, p. 25; R. Krautheimer, *Rome: Profile of a City* (Princeton, 1980), p. 111; Iohannis Ephesini, *Historiae ecclesiasticae pars tertia*, trans. E. W. Brooks (*Corpus scriptorum christianorum orientalium*, cvi, Louvain, 1964), pp. 202-3.

החרמת ההכנסות העירוניות גם שמה קץ להרבה מן הפעילויות שהתקיימו באותם מבנים. בעולם הקלסי סובסדו הן בתי המרחץ הציבוריים והן מופעי התאטרון באמצעות קופת העיר ולא נוהלו כעסק כלכלי. לא ברור אם עוד ניתנו סובסידיות כאלה במאה החמישית. אין ספק שבאותה עת נבנו בתי מרחץ במימון גורמים פרטיים, וכבר הוזכרו הדוגמאות בסרג'ילה וגרסה, אך לא ברור אם הועמדה קרן להפעלתם השוטפת או שמא נגבה תשלום מן המשתמשים בהם; מידותיו הקטנות של בית המרחץ בגרסה והעובדה כי היה לו פתח כניסה אחד בלבד עשויים להצביע על האפשרות השנייה.⁴⁹ אין מסורת של רחצה מסובסדת בתקופה האסלאמית; הלכות שילמו על השירותים שקיבלו, כפי שהם ממשיכים לעשות היום, ואפשר שהדבר משקף את המנהג שרווח בשלהי העת העתיקה ומסביר במידה מסוימת את התפתחות הסגנון החדש של אדריכלות בתי המרחץ באותה תקופה.

דפוס התמיכה השלטונית בתקופה המוסלמית המוקדמת היה שונה מאוד מן הדפוס הקלסי. במובנים רבים, הייתה המדינה המוסלמית המוקדמת מדינה מינימליסטית שלא ראתה כל סיבה להתערב במעשי נתיניה, אלא אם גרמו לבעיות. היא סיפקה למוסלמים ביטחון פיזי בצורת חומות סביב העיר, מסגדים להתפלל בהם, ובדרך כלל גם דאגה לאספקת מים זורמים. השלטונות המוסלמיים ראו באספקת מים בתעלות או באמות מים שירות חיוני, בין השאר מטעמי דת, בשל החובה להיטהר לפני קיום הפולחן. את הדפוס השכיח באיטליה בימי הביניים המוקדמים, של החלפת אמות המים מן התקופה הקלסית בבארות, כמעט אין מוצאים בעולם המוסלמי. האמיים בוודאי הוציאו כסף על בנייה - ואף יתר על המידה לטענת מבקריהם - אך המיזמים שלהם, למעט המסגדים הגדולים, היו ארמונות בעיר ובכפר וכן פיתוח של חקלאות ושל היישובים המתקיימים ממנה; קֶסֶר אל־ח'יר המזרחי הוא דוגמה מצויינת. הם לא השקיעו כסף בייפוי רחובות דמשק או בבידור לציבור. זאת ועוד, סביר להניח שהשלטון בתקופה האמיית היה יחסית דל אמצעים. ברוב מחוזות הח'ליפות חולקו המסים שנגבו במקום למוסלמים הדרים באותם מחוזות עצמם; לשון אחרת, רוב ההכנסות שנגבו בעיראק הוצאו בעיראק, ורק עודף מוערי, אם בכלל, הועבר לשלטון המרכזי.⁵⁰ במונחים כלכליים מודרניים, השלטון חלש

49 לעדויות בדבר תשלום על שימוש בבתי מרחץ בשלהי העת העתיקה, ראו Lumpe, "Zur

Kulturgeschichte des Bades in der byzantinischen Ära", pp. 156-7.

50 בעיית מימון השלטון במדינה המוסלמית המוקדמת זכתה להתייחסות מועטה בלבד; כמה נקודות

מעניינות מאוד לגבי התקופה האמיית מועלות אצל D. C. Dennett, "Marwan II and the

Passing of the Umayyad Caliphate" (Harvard Univ. Ph.D. thesis, 1939). תחת השושלת

העבאסית, אחרי שנת 750, הפכה גביית ההכנסות ממורכזת יותר, והממשלה ביצעה מיזמי פיתוח

עירוניים בקנה מידה גדול כמו אלה בבגדאד ובסאמראא.

על נתח יחסי של התוצר האימפריאלי הגולמי שהיה קטן בהרבה מזה שהוא חלש עליו בתקופת האימפריה הרומית. כתוצאה, הצטמצמו באורח משמעותי הן הצורך במימון השלטון לבנייה עירונית והן המשאבים הפנויים לכך, ומימון השלטון לבנייה חילונית מוגומנטלית, אשר נעשה יותר ויותר לא־קבוע במהלך המאה האחרונה לשלטון הביזנטי, פסק סופית בתקופה המוסלמית המוקדמת.

אפשר שהשתנות המערכת המשפטית הייתה גורם בהתפתחות העיר. החוק הרומי הבחין הבחנה חדה בין רכוש המדינה ורכוש פרטי, והיה זה מתפקידה של הרשות למנוע בנייה פרטית בשטחים ציבוריים. בין אם הסגת גבול מעין זו יצרה בעיות ובין אם לאו, היא הייתה בלתי חוקית והמושל המקומי היה מצווה להפסיקה. ברי שבערים רבות לא נאכפו חוקים כאלה במאה השישית, אך ההוראה הייתה קיימת בחוק וניתן היה להסתמך עליה בעת הצורך. החוק הרומי נדרש גם להיבטים האסתטיים של הנוף העירוני ואסר על מבנים שכיערו אותו.⁵¹ ושוב, חוקים כגון אלה יכלו להיות יעילים רק אם היה רצון וניתנו המשאבים לאכוף אותם, אך היה בקיומם כדי להראות שחזות העיר היא פן שצריך להעסיק שליטים.

נקודת המוצא של דיני הקניין המוסלמיים שונה למדי.⁵² לדידם של משפטנים מוסלמיים, היחידה החשובה הייתה המשפחה וביתה. במובן הרחב, התפיסה הייתה שיש להתיר לאנשים לעשות ככל העולה על רוחם כל עוד אין הדבר פוגע בשכנים. יתרה מזו, הבית הפרטי נתפס כבעל זכויות על השטח הציבורי הסמוך לו. למסגרת המשפטית הזאת יכלו להיות השלכות משמעותיות על תכנון העיר. ברובד הפשוט ביותר שלה, פירושה שאדם יכול היה להרחיב את ביתו אל תוך הרחוב או לבנות מעליו מרפסת תלויה בלי לבקש רשות מאיש. אם שכניו חשו שהמבנה החדש פוגע בהם, למשל על ידי חסימת הגישה לביתם, היה עליהם להביא את העניין אל הקאדי, ואם הוא השתכנע בחשיבות הדבר, היה יכול לצוות להרוס את המבנה החדש. ברם, האכיפה הייתה תוצאה של תביעה אישית שהגישו הנפגעים ולא יזמת רשויות המדינה. בדומה לכך, המחֶתֶסֶב (המפקח על השוק) נהג לנקוט צעדים נגד מכשולים רק אם היו הללו מטרד. כאשר בשנת 918 ביקש רוטגריוס (Rotgerius) מפאביה שבאיטלקיה, שבעירו רווחה עדיין התפיסה הרומית הישנה לגבי רחובות ציבוריים, לבנות לביתו מרפסת שתבלוט מעל הרחוב, היה עליו להשיג רשיון מהמלך, ויש להניח שהדבר עלה לו בסכום כסף ובטרחה מסוימים;⁵³ לו חי בעיר מוסלמית, לא היה כל צורך בהיתר כזה, והוא ושכמותו היו

Claude, *Byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, pp. 54-5. 51

Brunschvig, "Urbanisme médiéval et droit musulman". 52

Bullough, "Urban Change in Early Medieval Italy", p. 108. 53

מתפתים להרחיב את נכסיהם על חשבון רשות הציבור הרבה יותר. עוד קבעו המשפטנים שאדם שבבעלותו רכוש משני צדיו של רחוב רשאי לפי החוק לבנות מעליו קשת ועליה חדרים, ובכך להפוך את הרחוב למנהרה. במקרה של רחוב קטן ללא מוצא, יכלו בעלי הבתים במקום, בכפוף להסכמת כולם, להציב שער לרוחב הכניסה לרחוב ובכך להפוך רחוב ציבורי לחצר חצי פרטית, ואלו אכן מאפיינות את נוף העיר המוסלמית בימי הביניים. במה שנגע לבנייה פרטית היה החוק מתירני באותה המידה. שיקולים אסתטיים לא היו בשום אופן חלק מן העניין; העובדה שבניין נתון היה חורבה מכוערת לא היה בה די לחייב את בעליה לשפצו, ורק אם נשקפה ממנו סכנה של ממש יכלו אלה שהיא איימה עליהם לנקוט בצעדים. החוק אמנם היה אדיש לשאלות של יופי, אך הפרטיות עמדה בראש מעייניו. אם פלוני בנה את ביתו כך שהשקיף על ביתו של אחר, יכול היה השכן הנפגע לפנות לערכאות בטענה שנגרם לו עוול.

מן הסתם השפיעו השינויים המשפטיים הללו על התפתחות העיר, אך אין לייחס להם חשיבות יתרה. עדויות ארכאולוגיות מלמדות בבירור שלא היה בכוחם של צווים מחמירים נגד פלישה לשטחים ציבוריים להציל תכנית קלסית של עיר, כאשר גורמים חברתיים וכלכליים התבררו כחזקים מדי. בדומה, אפשר החוק המוסלמי סעדים בגין הפרעה גסה לתפקוד העיר. למשל, אם חסם פלוני עורק תחבורה חשוב, היה הקאדי פוסק נגדו וחובה הייתה להסיר את המבנה האמור. לו סברה הקהילה המוסלמית שרחובות עמודים רחבים ואגורות מרווחות חיוניים לרווחתה, היה באפשרותה לפנות אל החוק כדי להגן עליהם. ברור, עם זאת, שהיא לא סברה כך, ובעוד שמשפטנים מוסלמים הסכימו שחובה להשאיר רחובות חשובים פנויים, כל שנדרש היה שהללו יהיו רחבים דיים כדי לאפשר לשתי בהמות משא עמוסות לחלוף זו על פני זו.

גורם נוסף שתורם לשינוי הדפוסים העירוניים היה המבנה החברתי המשתנה של הערים.⁵⁴ ככלל, נראה שערים קלסיות לא היו מרכזים של פעילות יצרנית או מסחרית ענפה. מובן שהיו יוצאים מן הכלל; בידינו שפע של עדויות על המסחר של צור ותדמור בעת העתיקה, ואין ספק שהתקיימה פעילות מסחרית מסוימת בצור ובקיסריה שבפלשתינה עד לסוף המאה השישית ותחילת המאה השביעית.⁵⁵ עם זאת נדמה, שמסחר וייצור לא

54 למבנה הכלכלי והחברתי של הערים, ראו A. H. M. Jones, "Cities of the Roman Empire"; Jones, "The Economic Life of the Towns of the Roman Empire", *Recueils de la Société Jean Bodin*, vii (1955), pp. 161-92.

55 לגבי צור, ראו Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, p. 79; לגבי קיסריה, ראו Ahmad b. Jabir al-Baladhuri, *Futuh al-Buldan*, ed. S. Munajjid (Cairo, 1957), pp. 166-7, trans. P. K. Hitti, *The Origins of the Islamic State* (New York, 1916), p. 217.

היו הגורם המרכזי לשגשוג הערים. רושם זה מתחזק לנוכח מחקרו של ההיסטוריון הערבי אל-בלאד'ורי על הכיבוש המוסלמי המוקדם של האזור. רק בדברו על קיסריה הוא מזכיר קיומם של שווקים, אם כי הוא מצטט גם הסכם ובו הוראות המתייחסות לסוחריו הליפולים (בעלבכ).⁵⁶ במקומות אחרים מתקבל הרושם שכלכלה חקלאית היא השלטת. קיומה של העיר הקלסית התאפשר ככל הנראה הודות לעובדה שבעלי קרקעות מן הסביבה קבעו בה את מגוריהם כדי ליטול חלק בפעילויות החברתיות והפוליטיות; כדברי אה"מ ג'ונס, 'העיר הייתה תופעה חברתית, תוצאה של חיבת המעמדות העשירים יותר לנוחיות חיי העיר'.⁵⁷ נראה שזה עדיין היה המצב בתקופה הביזנטית, אז הפכה העיר גם למרכז המינהל הכנסייתי, ובשנת 570 עוד מדווח הצליין מפיאצ'נצה שאפמיאה הייתה מקום מושבה של האצולה באזור.⁵⁸ האליטה העירונית הזאת הייתה תלויה עוד יותר בממשל משום שבניה היו גובי המסים והמנהלנים באזורים הכפריים שמסביב לעיר ותפקידים אלה היו מקור נוסף לעושרם,⁵⁹ וכך כאשר חדלה גביית המסים, פגע הדבר קשות בערים. למרות שידוע לנו שכמה פקידי אוצר ביזנטים עוד החזיקו במשרותיהם עד לכיבוש המוסלמי ואף אחריו,⁶⁰ סביר שמלחמות הכיבוש הפרסי השביתו במידה רבה את מנגנון גביית המסים וכך פגעו בעושרה ובחשיבותה של האריסטוקרטיה העירונית. זאת ועוד, רבים מבני המעמדות הגבוהים דוברי היוונית ברחו מסוריה במהלך הכיבושים הערביים, ובהחלט ייתכן שהאליטה הפוליטית בצביונה הישן כמעט נעלמה עד סוף המאה השביעית.

פקידי המנהל ובעלי הקרקעות כאחד, שהיו לעתים קרובות אותם אנשים, לא נתנו את דעתם יתר על המידה לצורכי המסחר, ומעמדם החברתי של הסוחרים היה נמוך. אין משמעות הדבר שלא היו סוחרים בתוך הערים, אך לא הם היו האליטה השלטת שקיבלה החלטות. הדעה הקדומה הזאת התחזקה על רקע החשדנות של הנוצרים כלפי כל פעילויות למטרות רווח. בנוסף לכך, הממשלה לא התאמצה לפרוש את חסותה על

56 ברית בעלבכ מופיעה בתוך (trans. Hitti, pp. 198-9) al-Baladhuri, *Futuh al-Buldan*, p. 154.

57 Jones, "Cities of the Roman Empire", p. 170.

58 Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, p. 89.

59 על תפקיד הממשל והמיסוי בשמירת הסדר החברתי בשלהי העת העתיקה, ראו C. J. Wickham,

"The Other Transition: From the Ancient World to Feudalism", *Past and Present*, no. 103 (May 1984), pp. 3-36.

מסוימים במזרח האימפריה הייתה כנראה בעיה ממשית של שקיעת איכרים בחובות. ראו John of

Ephesus, "Life of Habib", in *Lives of Eastern Saints*, ed. and trans. E. W. Brooks

(Patrologia orientalis, xvii, Paris, 1923), pp. 5-18.

60 משפחת יוחנן הקדוש מדמשק, למשל.

השווקים העירוניים; למעשה, היא פעלה מחוץ לכלכלה המוניטרית והשיגה את הסחורות והשירותים להם נזקקה על ידי תשלום בעין והפקעות.

אין פירוש הדבר שהמסחר קפא על שמריו בשלהי המאה השישית ובתחילת המאה השביעית. עדויות ארכאולוגיות מוכיחות שמסחר בכלי חרס מצפון אפריקה עוד היה נפוץ בחלקו המזרחי של אגן הים התיכון במשך המאה השביעית.⁶¹ ברם, בסיסו של מסחר זה לא היה בהכרח בערים. במאה הרביעית הסביר ליבניוס כיצד הכפריים שחיו בכפרים באזור אנטיוכיה העדיפו את סחר החליפין בירידים מקומיים במקום לבוא לעיר הגדולה למטרות מסחר. רושם זה של קיום כפרי אוטרקי זוכה לתימוכין בתיאור חייו של הקדוש שמעון סטיליטס הצעיר, שמנורו, שהיה מרוחק אך מילין ספורים מאנטיוכיה, סיפק את צרכיו באופן עצמאי במקום להסתמך על העיר ושירותיה. יש עדות לכך שבמאה השישית עולה חשיבותם של אתרים קדושים לנצרות בחיי הקהילה, ואפשר שמרכז הצליינות והיריד הגלווה אליו היו מוקד חשוב של פעילות מסחרית יותר מאשר השוק העירוני. ברור שאתרים קדושים גדולים דוגמת תקלה הקדושה בסלווקיה שבקיליקיה, סרג'יוס הקדוש בֶּרְסֶפָה ולאונטיוס הקדוש בטריפולי משכו מספרים עצומים של חסידים ומן הסתם הפכו למרכזי סחר באופן טבעי.⁶² עדויות ארכאולוגיות מלמדות על קיומן של חנויות רבות ומה שניתן לתאר לצורך העניין כשוק בֶּדֶר סְמָעָאן, ממש מתחת לאתר הפולחן של הקדוש שמעון סטיליטס הזקן. בניית מנזרים ואכסניות בדיר סמָעָאן נמשכה במאה השישית, ומעידה על המשך הפופולריות והשגשוג של הצליינות.⁶³ השוק המצליח ביותר במזרח התיכון בעת הזו היה מרכז הצליינות במכה שבערב המערבית, שם, לקראת סוף המאה השישית, הפך הַחֶרַם העתיק למרכז למסחר פורח שמשך אליו סוחרים מכל רחבי ערב. למרות שרבות מן הדמויות המובילות בסוריה בתקופה המוסלמית המוקדמת באו במקור ממכה, נראה שהכיבוש המוסלמי סתם את הגולל על ירידי צליינות בסוריה. במדינות מוסלמיות אחרות, דוגמת מרוקו, היו ירידי צליינות לחלק חשוב מן הכלכלה המקומית ועודם כך. הגאוגרפים הערבים המוקדמים אינם מזכירים התכנסויות

61 H. Blake, "Medieval Pottery: Technical Innovation or Economic Change?", in H. Blake et al. (eds.), *Papers in Italian Archaeology* (Brit. Archaeol. Repts., Supplementary Ser., xli pt. 2, Oxford, 1978), pp. 435-72.

62 על מוקדי צליינות, ראו Claude, *Byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*. על אתר הפולחן של תקלה הקדושה, ראו G. Dagron, *Vie et miracles de ste Thècle* (Subsidia hagiographia, miracles 26, 29, 41 lxii, Brussels, 1978). על לאונטיוס מטריפולי, ראו J. M. Fiey, "Le martyron de st Léonce à Tripoli", *Le muséeon*, xcv (1982), pp. 77-98.

63 Butler, *Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria*, Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du nord*, i, pp. 201-22; II, B, 6, pp. 265-80.

כאלה בסוריה. השלטון המוסלמי הכניס למעשה את מוקד הפעילות המסחרית אל בין חומות העיר.

העיר המוסלמית הייתה שונה מאוד. מוחמד עצמו היה סוחר מעיר של סוחרים, ורבים מן המוסלמים הראשונים המפורסמים עסקו במסחר, לרבות הח'ליפה הראשון, אבו בַּכְר. לפי חֲדִית'ים מוקדמים גדולה מעלתו של מסחר הגון מזו של משרה ציבורית, והסוחר המצליח נחשב עמוד התווך של החברה. בתיאורי ערים של גאוגרפים מוסלמים, הם מזכירים את המסגד ואת השווקים, את גודלם, עושרם ואת מיני הסחורות המוצעות בהם למכירה. המסחר בעיר, ולא בנייניה המונומנטליים, הוא לידם מוקד העניין העיקרי. המשפטנים והקאדים הנערצים באו מקרב מעמד הסוחרים, ולא משורות עובדי הציבור או אנשי הצבא.⁶⁴ היה זה אך טבעי אפוא שעיצוב העיר שיקף את צורכי המעמד הזה ושהעיר המוסלמית אפשרה לשיקולים המסחריים לגבור על תכתיבי התכנון הפורמלי. הדבר ניכר בצורה הברורה ביותר באזורי שוק. התוצאה העיקרית של המעבר מרחוב העמודים הפתוח לשוק הצפוף הייתה הגדלת מספר החנויות הקמעונאיות במרכז העיר על ידי חלוקת משנה של החנויות הישנות והקמת מבנים חדשים על הכביש הישן. עתה נענה עיצוב העיר ישירות ללחצים מסחריים, והשלטון לא נקט שום צעדים להתנגד ללחצים הללו בשם האיסור לפלוש לשטח ציבורי או מתוך שיקולים אסתטיים.

גורם נוסף לשינוי היה תמורה משמעותית שחלה באמצעים ששימשו להובלת סחורות. לאחרונה נטען שתובלה על גלגלים נעלמה למעשה מן המזרח התיכון בין המאה הרביעית למאה השמינית.⁶⁵ במקורות המוסלמיים הקדומים אין כל אזכור של מרכבות או עגלות, ואוצר המילים הערבי לתיאור כלי רכב אלה בסיסי מאוד. הצליין ארקולפוס (Arculf), שביקר באזור בשלהי המאה השביעית, העיר על כך שאין עגלות בסוריה ובפלשתינה.⁶⁶ הסיבות היו כלכליות בעיקרן; השכלול בטכניקות לביות גמלים

64 S. D. Goitein, "The Rise of the Near Eastern כלפי סוחרים נחקרו על ידי", *Bourgeoisie*, *Cahiers d'histoire mondiale*, iii (1956-7), pp. 583-604. ראו גם H. Cohen, "The Economic Background and Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionalists in the Classical Period of Islam", *Jl. Econ. and Social Hist. of the Orient*, xiii (1970), pp. 16-61. חשוב במיוחד בהקשר זה הוא הרקע המסחרי של רבים מן הקאדים, הלא הם השופטים, שכן הם אלה שהיו עתידים לקבל החלטות לגבי החוקיות של פעולות בנייה או היבטים אחרים שלהן. דוגמאות ממצרים מובאות אצל Goitein, *Mediterranean Society*, ii, pp. 365-7. ודוגמאות מאיראן אצל R. Bulliet, *Patricians of Nishapur* (Cambridge, Mass., 1972), pp. 20-7.

65 לטיעון ולפרטים, ראו R. Bulliet, *The Camel and the Wheel* (Cambridge, Mass., 1975).

66 Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, p. 106.

היו הרסניות לא פחות מהפלישות הלומברדיות לאיטליה. אך מה שמבדיל את סוריה מאזורי אירופה הנוצרית, הוא הצלחתן של ערים מסוימות, רובן בפנים הארץ, החל בזמן הכיבוש המוסלמי ואילך. מושבן של הרשויות השלטוניות בעיר ופעילות מסחרית מוגברת כתוצאה מפתיחת נתיבים יבשתיים במזרח התיכון הביאו להתהוות עיר מסוג חדש שעיצובה נבע לא מן הסביבה העירונית המסודרת של התרבות הקלסית, כי אם מהתכנית הכאוטית של העיר בת המאה השישית שמתוכה היא צמחה.

תרגום: להד לזר